

УДК 94:655.4/.5(477) «193»

Молоткіна В.К.,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Молоткіна В.К.,

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории и культуры Украины государственного высшего учебного заведения «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

Molotkina V. K.,

Doctor of Historical Sciences, professor, dean of the Department of History and Culture of Ukraine, State Higher Educational Institution “Pereiaslav-Khmelnyski State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda”.

**ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА
ВИДАВНИЧОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1930-І РР.
ОСОБЕННОСТИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ НАД
ИЗДАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В
1930-Е ГГ.**

**PECULIARITIES OF IDEOLOGICAL CONTROL OVER THE
PUBLISHING ACTIVITY IN SOVIET UKRAINE IN THE 1930s**

В статті аналізуються особливості ідеологічного контролю за видавничою діяльністю в радянській Україні в 1930-і рр. Встановлено, що для ретельного перегляду складу співробітників видавництв ЦК КП(б)У створював комісії по обстеженню видавництв, так звані «комісії по чистці», а органи ДПУ розкривали і ліквідовували їх «шкідницьку» діяльність. Склад співробітників видавництв переглядався й Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР. Особливо ретельно склад

редакторів і авторів перевіряли у другій половині 1930-х рр. Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов очікували звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а також і розстріли.

В статье анализируются особенности идеологического контроля над издательской деятельностью в советской Украине в 1930-е гг. Установлено, что для тщательного пересмотра состава сотрудников издательств ЦК КП(б)У создавал комиссии по обследованию издательств, так званые «комиссии по чистке», органы ГПУ раскрывали и ликвидировали их «вредительскую» деятельность. Состав сотрудников издательств пересматривался и Объединенной тайной частью издательств НКО УССР. Особенно тщательно состав редакторов и авторов проверяли во второй половине 1930-х гг. Издателей и авторов за самые мелкие, настоящие или воображаемые, отклонения от наставлений ожидали увольнения с работы, заключения или ссылка, а также и расстрел.

The article is devoted to the analysis of peculiarities of ideological control over the publishing activity in Soviet Ukraine in the 1930s. It is defined that CC KP(b) U (Central Committee of Communist bolshevist party of Ukraine) was organizing special inspections in order to check and control the staff of publishing houses – so-called “cleaning inspections” – while State Political Office was investigating and destroying their “criminal” activity. The staff of publishing houses was also controlled by the Associated secret unit of publishing houses of People’s Commissariat of USSR. Editors and authors were controlled in a very thorough way in the 1930s. Publishers and authors might be fired, imprisoned or executed for any kind of violation of the admonishments.

Ключові слова: видавнича діяльність, видавництво, ідеологічний контроль, література, цензура друку.

Ключевые слова: издательская деятельность, издательство, идеологический контроль, литература, цензура печати.

Keywords: publishing activity, publishing house, ideological control, literature, censorship of printing.

Постановка проблеми. В 1930-і рр. ідеологічний контроль здійснювали партійно-державні органи та інститути цензури (сектор літконтролю при НКО, Головліт, Укрговліт, Комітет у справах друку), які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи. Було сформовано систему заборон та обмежень прав громадян в отриманні потрібної інформації, яка подавалась дозовано. Згідно партійних настанов та вказівок, обмежувалося поширення серед населення інформації, яка визнавалась керівними та цензурними органами небажаною чи шкідливою й загрожувала інтересам комуністичного режиму. Як державний інститут, цензура створила налагоджену систему контролю за всіма інформаційними процесами, в тому числі й видавничою діяльністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю в радянській Україні знайшли відображення у вітчизняній історіографії. Зокрема, О. Федотова [10] висвітлює діяльність державних і громадських установ, спрямовану на запровадження цензури у роботу бібліотек та видавництв України, аналізує інструкції, списки, правила та матеріали Головліту СРСР та Головліту УРСР. Процеси масового вилучення з фондів бібліотек літератури, що визнавалась радянською владою «ідеологічно-шкідливою» досліджує Т. Ківшар [9]. Поглиблено вивчає радянську цензуру у видавничій справі російський вчений Т. Горяєва [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, досліджувана нами проблема ще не знайшла ґрунтовного, об'єктивного і цілісного висвітлення в сучасній науковій літературі. Потреба аналізу форм ідеологічного контролю та принципів роботи цензурних органів також обумовлена необхідністю всебічного розкриття цілісної картини розвитку видавничої справи у складних умовах 1930-х рр., які залишилися майже поза увагою дослідників.

Мета статті. В даній статті автор ставить за мету проаналізувати особливості ідеологічного контролю за видавничою діяльністю в радянській Україні в 1930-і рр.

Виклад основного матеріалу. Після виходу постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 26.05.1933 р. «Про чистку партії» [12, арк. 9] контроль ідеологічних партійних органів значно посилювався, йшли постійні кадрові чистки. До пошуків «націоналістів» долучилося виявлення різного роду «контрреволюційних організацій» (Спілка визволення України – СВУ) [13, арк. 31], що супроводжувалося фізичним нищенням найкращих представників української інтелігенції. Вигадування всіляких «ворогів», «шкідників», «дворушників» стало одним із загальніших політичних завдань партійного керівництва [10, с. 139-140]. Для ретельного перегляду складу співробітників видавництв створювались комісії ЦК КП(б)У по обстеженню видавництв, так звані «комісії по чистці». Така комісія після обстеження видавництва «Український робітник» не тільки виявила серед складу співробітників окремих «класово-ворожих елементів», а й зробила висновки, що «апарат видавництва значно засмічений класово-ворожим елементом». Найбільш «політично проривним» комісія визнала сектор міжнародної літератури, редактором якого був Розенфельд, а «політичний брак» книжкової продукції йшов «по лінії протягування троцькістських, націоналістичних, контрреволюційних концепцій». При цьому, комісія зазначила, що «з цими виявленими ідеологічними вивихами ні парторганізація, ні видавництво не тільки не боролись, в достатній мірі, але й друкували окремою брошурою роботу ворога нашої партії, контрреволюціонера Зінов'єва». Крім того, помітивши в роботі видавництва «виключну турботу» про темпи і якість виданої брошури Зінов'єва, комісія відзначила «зовсім інше відношення видавництва до видань, намічених в плані роботи, вождів партії та робітничого класу Леніна й Сталіна» [15, арк. 1, 4, 6, 11, 20, 21, 22].

Склад співробітників видавництв переглядався й Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР. Так, під грифом «Таємно до зав. відділу

культури пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У» від 2.08.1934 р. вона повідомила, що «при перегляді складу співробітників видавництва «ЛІМ» було надіслано запит до Янчевської сільради Рівнянського району Одеської обл. надати характеристику на секретаря редакції «Радянська література» громадянина Микитенко-Дубового Грицька Кіндратовича. Крім того, «зважаючи на те, що письменник Микитенко Іван Кіндратович (брат Микитенко-Дубового) пройшов чистку партії», ще й надіслала «для відома» копію характеристики, яка «показувала його соціальне положення та бувший майновий стан» [14, арк. 89-90].

Після того, як у січні 1937 р. на директора «Дитвидаву» Р.К. Барун в обком КП(б)У поступили матеріали, які звинувачували її «у зв'язках з контрреволюціонерами, а також у великих дефектах, припущених нею по лінії виробництва» [17, арк. 9] була проведена перевірка, яка виявила, що «директор Барун – член партії з 1919 р., перший чоловік виключений з партії за даними НКВД, як контрреволюціонер-троцькіст, другий – Максимчук – син кулака, український націоналіст, керував петлюрівським союзом «Просвіта», брати білогвардійці, знаходяться в еміграції, з членів партії виключені. Барун була тісно пов'язана з жінкою контрреволюціонера Винокур-Наумова – Фердман, яка працювала її заступником по Дитвидаву. Барун неодноразово відвідувала квартиру Винокур-Наумової, мала тісний зв'язок з Раїстовим і Красницьким (троцькісти-контрреволюціонери, які дали позитивний відзив про Барун)» [17, арк. 45]. Згідно з довідкою харківського відділу НКВС Р. Барун користувалась великою довірою у М. Скрипника [17, арк. 10]. Крім того, комісією було відзначено «приступно-ліберальне» відношення до підбору кадрів («протягом ряду років в апарат Дитвидаву приймалися на роботу ворожі партії і державі люди») та до підбору ряду авторів і перекладачів («серед авторів Мельник, арештований як ворог; Розуменко – троцькіст; перекладач Чичвянський – націоналіст, арештований в жовтні 1936 р.; Маненко – колишній укапіст, працював у видавництві 1,5 роки (до листопада 1936 р.); Варава – петлюрівський офіцер, працював

перекладачем в 1935-1936 рр.») [17, арк. 45]. Також у доповідній записці комісії йшлося про відсутність самокритики. Парторга Гринзая звинуватили у незабезпеченні партійного керівництва в колективі (знаючи «про зв'язок Барун з Раїстовим і Красницьким, не поставив цього питання в парторганізації, тільки вперше повідомив про це нам»). Деякі члени партії (Бранцева та ін.) заявляли про наявність «сімейственности» в апараті видавництва [17, арк. 48]. Тому комісія поставила питання про «негайне зняття Р. Барун з роботи і про її партійність та про негайне укріплення апарату і заміну частини працюючих» [17, арк. 50]. Звісно, Р.К. Барун виправдовувалась, зокрема, в заявах секретарю Дзержинського РПК та інструктору Харківського обкому вона писала, що «ніякого відношення і зв'язків з контрреволюціонерами, троцькістами, зінов'євцями, націоналістами ніколи не мала, а, навпаки, вела з ними активну роботу» [17, арк. 51, 52], але все було марно.

Як зазначає Т.М. Горяєва, комуністична партія визначала та направляла, органи цензури здійснювали багатоярусний контроль, а ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ боролись з виданням, поширенням та пересилкою з-за кордону забороненої літератури [1, с. 14]. Так, органами ДПУ у 1931 р. була розкрита і ліквідована «організована шкідницька діяльність» в основному книгопоширювальному каналі – «Книгоспілці» [3, арк. 1]. За цією справою були притягнуті до кримінальної відповідальності такі працівники «Книгоспілки»: І.Ф. Кречотень, М.В. Кочеровський, І.Г. Добринін, В.О. Прокопович, Д.М. Лисиченко, Б.Є. Крейснер, М.С. Посталака, Д.Т. Ткаченко, Я.В. Саєнчук, І.С. Іщенко, К.С. Гаврилов, Л.Л. Безуглий, І.Я. Огриза, К.В. Іванова [2, арк. 2-4; 3, арк. 2-8]. Їх звинувачували в тому, що «будучи по своїм соціальним ознакам і по роду минулої діяльності класово-ворожими радянській владі і будучи її ідеологічними противниками», вони «намітивши шляхи, форми і методи злочинної діяльності у видавничій справі, перейшли до тактики використання легальних можливостей «для організації боротьби з заходами радянської влади на ідеологічному фронті»

[2, арк. 4], а саме: «зрив постачання» шляхом укладання «шкідницьких» угод про «мінімальне постачання периферії політмасовою літературою за рахунок збільшеного постачання націоналістичною романтикою», яка «відривала село від Радянської дійсності і виховувала його в шовіністичному дусі»; скорочення заявок на соціально-економічну літературу, пізні і абсолютне невиконання замовлень на цю літературу; несвоєчасна розпаковка на місцях календарної політмасової літератури; використання вітрин і виставок для її «затирання»; «шкідницькі» ухиляння в комплектуванні бібліотек; «ігнорування» вилучення «ідеологічно невитриманої» літератури; «зумисна засилка» літератури не за призначенням [2, арк. 2-4, 29; 3, арк. 1-25]. Також «Книгоспілку» звинувачували в тому, що вона, «як одне з основних українських видавництв, входячи в загальноукраїнську кооперативну систему й постачаючи літературою переважно село, з моменту своєї організації в 1923 р. притягувала увагу старих українських кооператорів, вороже налаштованих до радянської влади і прагнучих впливати на діяльність цієї ідеологічної ділянки кооперації»; приймаючи на роботу «своїх людей з певною шовіністичною фізіономією, а чужих людей, присланих з Біржі праці, під різними приводами повертала, або як непридатних до роботи, або за непотрібністю», створила «антирадянський, шовіністичний апарат, який в подальшому створював найбільш сприятливі умови для антирадянської роботи в книготоргівлі». Також «Книгоспілку» звинувачували в «просуванні» української книги націоналістичного характеру [2, арк. 11-17; 3, арк. 9-13]. Справа про «шкідницьку діяльність» в галузі книгопоширення була передана «для слухання судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР за ознаками злочинів, передбачених статтею 54-7 УК УСРР» (контрреволюційні злочини за які передбачався вищий захід – розстріл, або оголошення ворогом з конфіскацією майна і позбавленням громадянства, за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на термін не менше 3 років з конфіскацією) [2, арк. 91; 3, арк. 78].

В середині 1930-х рр., коли «пильність» була «особливо загостреною» і «викривалась різна контрабанда» [16, арк. 58], склад редакторів і авторів перевіряли ще ретельніше. Особливо «ретельно» перевіряли склад «основних видавництв на які було направлено увагу націоналістичної контрреволюційної організації ОУН». Це такі видавництва, як «Сільгоспвидав», «Радянська школа» та «ЛІМ». «Шкідницька» діяльність в цих видавництвах виражалась в складанні планів, «по-перше, завідомо нереальних, по друге, протягуючих шкідливі книжки і контрреволюційних авторів» та в «систематичному зриві виконання цих планів, як в річному, так і в поквартальному відношенні» [4, арк. 90]. Крім «зриву планів», зокрема, видавництво «ЛІМ», яке вважалось «одним із місць зборів членів УВО (Українська Військова Організація) в 1931-1933 рр.» (в ті роки керували М.М. Яловий, Лебедь та Г.Д. Епік), звинувачувалось у виданні «в технічно огидному вигляді ідеологічно витриманої літератури в той час, як книги явно антирадянського змісту оформлялись пристойно і навіть розкішно (пристойно виданий том творів Ю. Яновського і чудово видана антирадянська книжка Е. Чередняка «Листи з чужих країн»)» [4, арк. 90, 105]. А видавництво «Рух» звинувачувалось в тому, що «своєю практичною роботою і політикою у видавничій справі» (в першу чергу видавались твори тих письменників, які «притримувались старих позицій і менше всього займались переозброєнням себе в радянському дусі» й «таким письменникам створювали сприятливі умови, виплачуючи підвищені гонорари») дало підстави «для наклепу на політику партії в справі національно-культурного будівництва» та в цілому, стало «центром формування антирадянської ідеології» [5, арк. 58].

Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а пізніше також і розстріли. Зокрема, жертвами терору стали заслужені для українського книговидання діячі: В. Атаманюк (засновник видавництва «Маса», за рішенням трійки 9.10.1937 р. без попереднього слідства розстріляний), М. Биковець (завідувач бюро обслуговування письменників,

розстріляний 23.10.1937 р.), С. Вікул (завідувач сектором творів класиків марксизму-ленінізму «Партвидав», арештований в травні 1933 р.), Г. Епік (редактор видавництва «Червоний шлях», ДВУ, головний редактор «ЛІМ», розстріляний у 1937 р.), М. Йогансен (літератор, член видавництва «Гарт», арештований 18.08.1937 р.), Є. Касяненко (редактор видавництва «Космос» (Берлін), редактор газети «Вісті ВУЦВК», журналу «Всесвіт», 7.08.1937 р. засуджений до розстрілу), Д. Кудря (засновник видавництва «Гарт», в 1935 р. засуджений до 7 років ув'язнення, в 1950 р. заарештований повторно та засланий, а в 1956 р. звільнений), М. Куліш (редактор журналу «Червоний шлях», письменник, в 1935 р. засуджений до 10 років), І. Лакиз (журналіст, 2.11.1935 р. засуджений до розстрілу), Н. Любченко (редактор газети «Комуніст», видавництва «ЛІМ», засуджений в 1935 р. до 10 років ув'язнення), Н. Новицький (директор і головний редактор «Держлітвидав», арештований 3.01.1938 р. за «шпійонську» діяльність, засуджений до розстрілу), Ю. Озерський (директор ДВОУ, 26.02.1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), С. Пилипенко (член правління «Книгоспілки», організатор видавництва «Плужанин», керівник спілки пролетарських письменників «Плуг», 3.03.1934 р. засуджений до розстрілу), В. Поліщук (літератор, в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Підмогильний (письменник, редактор «Книгоспілки», «ЛІМ», очолював видавництво «Маса», в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Штангей (з 1930 р. працював замісником редактора журналу «Плуг», редактором видавництва «Радянська школа» [6, арк. 169], в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Штанько-Вражливий (з 1923 р. перейшов на літературну роботу й належав до спілки селянських письменників «Плуг» [11, арк. 83], в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення) і багато інших [7, арк. 98; 8, арк. 1, 40-45]. Звісно, репресії не лише за реальну опозицію, але й за не скоєні злочини, мали на меті не тільки залякати, а й унеможливити творчі ініціативи, не передбачені партійною верхівкою [9, с. 410].

Висновки. Отже, для ретельного перегляду складу співробітників видавництв ЦК КП(б)У створював «комісії по чистці», а органи ДПУ розкривали і ліквідували їх «шкідницьку» діяльність. Склад співробітників видавництв переглядався й Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР. У другій половині 1930-х рр., коли «пильність» була «особливо загостреною» і «викривалась» різного роду «контрабанда», склад редакторів і авторів перевіряли ще ретельніше. Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а також і розстріли.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горяева Т.М. Советская политическая цензура (История, деятельность, структура) / Т.М. Горяева // Исключить всякие воспоминания... Очерки истории советской цензуры. – М., 1995. – С.13-64.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ), спр. 52, 91 арк.
3. ГДА СБУ, спр. 185, 78 арк.
4. ГДА СБУ, спр. 36546, т. 4, 226 арк.
5. ГДА СБУ, спр. 36546, т. 5, 355 арк.
6. ГДА СБУ, спр. 36546, т. 6, 250 арк.
7. ГДА СБУ, спр. 36546, т. 8, 146 арк.
8. ГДА СБУ, спр. 36546, т. 12, 47 арк.
9. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). / Т.І. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
10. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.) / О.О. Федотова / НАН України Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Курбаса. – К.: Парлам. в-во, 2009. – 350 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 178, оп. 2, спр. 18, 107 арк.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 283, 158 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 15, 128 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, 154 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6650, 78 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6846, 142 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7100, 185 арк.

REFERENCES

1. Horiaeva T.M. Sovetskaia polytycheskaia tsenzura (Ystoryia, deiatel'nost, struktura) / T.M. Horiaeva // Yskliuchyt vsiakye vospomynaniia... Ocherky ystoryy sovetskoi tsenzury. – M., 1995. – S.13-64.
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv (HDA SBU), spr. 52, 91 p.
3. HDA SBU, spr. 185, 78 p.
4. HDA SBU, spr. 36546, t. 4, 226 p.
5. HDA SBU, spr. 36546, t. 5, 355 p.
6. HDA SBU, spr. 36546, t. 6, 250 p.
7. HDA SBU, spr. 36546, t. 8, 146 p.
8. HDA SBU, spr. 36546, t. 12, 47 p.
9. Kivshar T.I. Ukrainskyi knyzhkovyi rukh yak istorychne yavyshe (1917-1923 rr.). / T.I. Kivshar. – K.: Lohos, 1996. – 344 s.
10. Fedotova O.O. Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR-URSR (1917-1990 rr.) / O.O. Fedotova / NAN Ukrainy Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurbasa. – K.: Parlam. v-vo, 2009. – 350 p.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrayini, f. 178, op. 2, spr. 18, 107 p.
12. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayini (TDAGO Ukrayini), f. 1, op. 6, spr. 283, 158 p.

13. TDAGO Ukrayini, f. 1, op. 16, spr. 15, 128 p.
14. TDAGO Ukrayini, f. 1, op. 20, spr. 6442, 154 p.
15. TDAGO Ukrayini, f. 1, op. 20, spr. 6650, 78 p.
16. TDAGO Ukrayini, f. 1, op. 20, spr. 6846, 142 p.
17. TDAGO Ukrayini, f. 1, op. 20, spr. 7100, 185 p.